

Grundligt och inkännande beskriver boken livet ombord på det väldiga fraktfartyget. Det stora antalet bilder i färg och svartvitt på de personer och miljöer som beskrivs i den löpande texten bidrar till att göra bokens innehåll än mer levande. I appendix skildras hur fältarbetet gick till. Här ges också en bakgrund till hur man valt att problematisera de kulturella och nationella skillnaderna på fartyget.

Markus Idvall, Lund

Rolf Danielsson & Svein Norheim: *Granit. Stenhoggerens historie i grenselandet*. Strömstads Museums Förlag, Strömstad 2003. 206 s., ill. ISBN 91-973617-4-7.

Rolf Danielsson vid Borås museum och Svein Norheim vid Halden Historiske Samlinger har gett ut en bok om stenhuggeriets historia i gränslandet mellan Bohuslän och Østfold. De har författat ungefär halva texten var. Undersökningen ingår som en del i utforskandet av kulturhistorien runt den södra delen av den norsk-svenska riksgränsen från 1800-talet och fram till vår egen tid. Boken har en populär framtoning och är på ett värdefullt sätt mycket rikt illustrerad med fotografier från både äldre och senare tid.

Danielsson presenterar de olika faserna i stenhuggeriets utveckling. Hans framställning är industrihistorisk, där organiseringen av brytningen står i centrum. Vi får följa stenindustrins start, etablering, guldålder, nedgång och försvinnande. Brytningen kan sägas ta sin första början under 1840-talet på Bohus-Malmön och på Ystehede i Haldendistriktet. Det dröjde dock innan industrin kunde etableras, vilket skedde under 70- och 80-talen. Vid den tiden dominerade de norska företagen, och de var verksamma även på den svenska sidan av gränsen. Brytningen skedde i småbrott. Guldåldern för stennäringen inträffade från omkring 1890 och fram till första världskriget. Produktionen steg då kraftigt. Storbrott, där man kunde bryta på djupet, började anläggas på Bohus-Malmön i början av 90-talet. Mekaniseringen kom på så vis att öka, och nya stenföretag uppstod.

Första världskriget inverkar negativt på möjligheterna till export av sten. Stenupplagen ökade kraftigt i väntan på att fraktas iväg. Permitteringar och avskedanden blev följden. Även 1920-talet kom att präglas av betydande arbetslöshet. En viss uppgång i stembrytningen blev dock märkbar vid slutet av årtiondet. En av

de mest omtalade leveranserna från Idefjordsregionen utgjorde material till Vigelandsparken i Oslo.

Depressionen på 1930-talet betydde en ny nedgång för stenindustrin. Priserna sjönk med upp till 40 procent. Arbetslösheten steg kraftigt, och många stenhuggare valde att byta yrke. Anläggningen av Svinesundsbron med början i slutet av 1930-talet blev en viss ljuspunkt för stennäringen. Arbetet fick dock avbrytas på grund av den tyska ockupationen av Norge den 9 april 1940.

Stenindustrin fortsatte efter krigsslutet 1945, men under 1950-talet minskade efterfrågan markant. Asfalt och betong ersatte gatsten ute i Europa. På 60-talet kom en ny metod i form av jetbränning varigenom stembrytningen effektiviserades på ett markant sätt. Det kraftiga bullret utgjorde emellertid ett miljöproblem både för stenarbetarna och omgivningen. En annan svårighet bestod i bristen på erfaren arbetskraft eftersom många stenhuggare hade lämnat näringen. Detta kompensades i viss utsträckning genom invandrade portugisiska stenarbetare, som stannade några år under 60-talet. Den inhemska marknaden var nu den dominerande, bl.a. levererades mycket sten till anläggningen av universitetsområdet Blindern i Oslo.

Den höga medelåldern bland stenhuggarna i kombination med en obefintlig nyrekrytering blev emellertid förödande under 70-talet. Danielsson betecknar detta årtionde som "ruinens brant" för stenindustrin. Efter denna tid förekommer en mycket begränsad stembrytning. I Bohuslän arbetar för närvarande ett tjugotal man och i Østfold ett femtiotal inom några mindre företag.

Svein Norheim, som skrivit andra delen av boken, har kallat sin framställning för "Mennesket og teknikken". Till skillnad från hos Danielsson får läsaren här en inblick i stenarnas, deras egenskaper, hantverkstekniken och stenarbetarnas sociala liv. De främsta produkterna var gat- och kantsten, som stenhuggarna högg i form av ackordsarbete. De använde sina egna verktyg både i småbrotten och storbrotten. Därigenom blev smeden en viktig samarbetspartner. Mekanisering kom efter hand under början av 1900-talet. Automatisering i form av jetbränning och wiresågning uppstod först i sen tid och i storbrotten varigenom det tunga arbetet underlättades.

Inläringen av stenhuggaryrket skedde helt informellt genom praktiskt arbete. Småpojkar, från ungefär 8-årsåldern, fick följa med fäderna till stembrotten. De fick börja med att slå håll och bära verktygen till smedjan. I 15-årsåldern kunde pojkar börja tjäna egna pengar. Kvinnornas uppgift var att hålla männen med kläder. Detta var ett drygt arbete, ty kläderna slets

hårt i stenbrotten. Det gällde hela tiden att sy, sticka, laga och stoppa. Trätofflor, skinnbyxor och storvästar var typiska plagg för stenhuggarna. Bostäderna uppfördes av stenbolagen, fr.o.m. 1890-talet som flerfamiljs-hus, där arbetarna fick hyra. Ungkarlar fick bara hyra en sängplats inne i familjelägenheterna.

Stenhuggarna levde i närheten av den norsk-svenska riksgränsen och reste ofta över den. Mobiliteten var framträdande åtminstone så länge arbetarna var ogifta. Från 1890-talet blev inslaget av svenska stenhuggare i Østfold betydande. Den industriella utvecklingen var mer expansiv och ekonomin mer fördelaktig på den norska sidan jämfört med den svenska.

Socialistiska och syndikalistiska agitatorer besökte ofta stenhuggardistrikten runt sekelskiftet 1900. Den fackliga verksamheten var likaledes stark i stenhuggarmiljöerna. De första fackföreningarna startade 1888 i Fredrikstad och Liholt nära Halden, och flera uppstod under 1890-talet och början av 1900-talet; den första svenska 1897. Dessa fackföreningar kom att spela en framträdande roll i samband med de arbetskonflikter som ägde rum på både norsk och svensk sida vid 1900-talets början och senare. Som mötesplatser kom olika Folkets hus att vara betydelsefulla. Liholt fick 1897 det första norska Folkets hus. Krokstrand blev 1902 först på den svenska sidan. Påverkan från nykterhetsrörelsen märks genom att alkohol inte fick intas i Folkets hus.

Kooperationen var en annan väsentlig föreningsform från det sena 1800-talet och framåt. Den visade på samhörighetskänslan bland stenhuggarna. Kooperativa stenhuggerier bildades; ett av dem bedriver fortfarande sin verksamhet. På fritiden spelade musik och dans en central roll. Idrotten, och särskilt fotbollen, fick tidigt stor betydelse.

Boken avslutas med en presentation från stenhuggarperioderna av kulturminnesmärken ute i det fria, vilka är värda att besöka än idag. I det sammanhanget märks Ekomuseum Gränsland, som ekonomiskt har bidragit till bokens utgivning. Boken kan rekommenderas åt alla som intresserar sig för industrihistoria och arbetarhistoria. Översikterna över lång tid utgör styrkan i framställningen. Fördjupning i någon enskild period har inte varit möjlig, även om det egentligen kunde ha varit önskvärt. Texterna i boken är emellertid viktiga som bakgrund för kommande forskning som vill fördjupa sig inom olika specialområden och utvalda stenhuggarmiljöer samt följa utvecklingen över tid. De båda författarna inbjuder faktiskt till kommande djupstudier när de på flera ställen skriver "kanske" eller

"troligen" på grund av brist på tidigare utförda djupundersökningar.

Anders Gustavsson, Oslo

375 år med Livrustkammaren. Barbro Bursell och AnneMarie Dahlberg (red.). Inger Kåberg (form). Roger Tanner (övers. English summaries). Livrustkammaren, Stockholm 2003. 267 s., ill. ISSN 0024-5372.

År 1628 bestämde Gustav II Adolf att några av hans dräkter från fälttåget mot Polen året innan skulle överlämnas till rustkammaren och bevaras där till evig åminnelse. Detta var början till vad som kom att bli Livrustkammaren, vårt lands äldsta museum.

Som ett led i firandet av de 375 åren som gått sedan dess, publicerades *375 år med Livrustkammaren*, redigerad av överintendent Barbro Bursell och intendent AnneMarie Dahlberg. De allra flesta författarna till de olika artiklarna är Livrustkammarens egna tjänstemän. Utomstående är professorn i idé- och lärdoms historia Bo Sundin, samt doktoranden Karin Tegenborg-Falkdalen, som tillsammans svarar för kapitlet "Gustav II Adolf och Livrustkammarens tillkomst".

Överförandet av dräkterna från kungens fälttåg i "Prytzen", var första början till att rustkammaren alltmer kom att omvandlas från att ha varit konungens vapen-, rustnings- och ammunitionsarsenal till att bli en historisk samling, ett museum. Om kungens motiv för överlämnandet vet vi ingenting. Författarna för fram tanken att han helt enkelt ville skapa ett monument över sig själv eller visa en gest av tacksamhet över att ha överlevt drabbningarna. Kanske ville han också demonstrera för eftervärlden vilka strapatser han som Sveriges konung fått genomlida.

En viktig händelse i rustkammarens förändring mot en historisk samling var något senare att skinnat av konungens häst Streiff applicerades på en trästomme och placerades i rustkammaren på Tre Kronor, där hästen senare kunde beskådas. Alltsedan dess har Streiff varit en av Livrustkammarens huvudattraktioner i senare konkurrens med bl.a. Karl XII:s uniform från Fredrikshald och Gustav III:s dräkt från Operamaske-raden, från 1920-talet också med övriga Gustav Adolf-reliker från Lützen.

Vid grundandet fanns också praktfulla rustningar, vapen och annat som brukats av Gustav Vasa och hans söner men som blivit omoderna och kunde betraktas